

УДК 94:314.156.5(=411.16)(477.81)"1941/1942"
DOI <https://doi.org/10.35433/history.112031>

Михальчук Роман,
кандидат історичних наук, доцент,
Рівненський державний
гуманітарний університет
r.mykhalchuk@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9313-4830>
ResearcherID AAD-6148-2020

СТВОРЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ РІВНЕНСЬКОГО ГЕТТО

Анотація

Мета дослідження – аналіз історії створення та функціонування гетто в Рівному (1941-1942 рр.). На основі історіографічного та джерелознавчого доробку відтворити поневіряння та умови життя бранців гетто. *Методологія* базується на засадах історизму, об'єктивності, багатофакторності. Дослідження здійснено завдяки загальнонауковим та спеціально-історичним методам. Застосовано методи наукової критики, усної історії, архівної евристики. **Наукова новизна.** Вперше в українській історіографії опубліковано окрему наукову розвідку про створення та функціонування рівненського гетто. Дослідження виконано на основі аналізу архівних даних (українських, закордонних), зокрема тих матеріалів, які вперше були введені в науковий обіг. **Висновки.** Реалізація Голокосту зумовлювала потребу застосування антисемітських засобів, зокрема сегрегацію євреїв в окремих кварталах – гетто. Рівненське гетто існувало близько восьми місяців, з кінця 1941 р. до середини липня 1942 р. Його відносять до гетто відкритого типу. Бранцями примусового поселення стали жертви Голокосту, яким вдалося вижити після розстрілу близько 17,5 тис. рівненських євреїв в Сосонках, в листопаді 1941 р. В різний час кількість євреїв змінювалася. Найбільше їх налічувалося перед ліквідацією гетто 13-14 липня 1942 р. – понад 5,4 тис. Тоді жертв Голокосту було вивезено в м. Костопіль і розстріляно. В злочинному процесі також брали участь місцеві колаборанти-поліцейські. Перебування в гетто було як фізичним, так і психологічним випробуванням. Євреї потрапляли туди вже пограбованими, адже не могли взяти з собою все майно, а в їхні покинуті будинки вселялися представники влади та місцеві жителі. Ресстрація проводилася з метою отримання

інформації про точну кількість євреїв, що полегшувало впровадження подальших антисемітських заходів. Характерними ознаками проживання в гетто стало: перенаселення, голод, холод, антисанітарія, фізичне, психологічне, сексуальне знуцання. Часто трудова дискримінація поєднувалася з релігійною, коли їх змушували працювати у день релігійного свята. Така праця для них лишалася примарним шансом на виживання.

Ключові слова: Голокост, Рівне, гетто, Волинь-Поділля, антисемітизм, мемуари, усна історія.

Вступ. Реалізація планів Голокосту зумовлювала потребу застосування антисемітських засобів, серед них – сегрегація євреїв в окремих кварталах (гетто). Вибір в якості об'єкту дослідження Рівненського гетто зумовлено, зокрема, важливістю статусу міста в регіонально-адміністративному масштабі. Місто Рівне було центром райхскомісаріату «Україна», де були розташовані основні її інституції: штаб головного інтендантства й господарче управління групи армій «Південь», штаб начальника тилових частин Вермахту в Україні, Центральний емісійний банк України, німецький Верховний суд тощо. За різними даними близько 60-80% населення міста становили євреї. Тож з погляду нацистів, важливо було звільнити центр РКУ від «єврейського засилля». Тому було проведено акцію в Сосонках у листопаді 1941 р., в результаті якої загинули з 17,5 тис. осіб. Наступним етапом стало остаточне звільнення міста від євреїв, які перебували в гетто в липні 1942 р.

Питання утворення та функціонування рівненського гетто привертало увагу науковців, насамперед як кінцевий етап реалізації Голокосту в Рівному. Однак, центральну увагу в дослідженнях було зосереджено на акції в Сосонках в 1941 р., як однієї з найбільш масових, після Бабиного Яру та Кам'янець-Подільська. Першою спробою (поки єдиною) висвітлити Голокост у Рівному у форматі окремої книги стала монографія американського дослідника Д. Бердза 2013 р., (україномовний переклад – 2017 р.) (Бердз, 2017). Крім опису механізму знищення євреїв у Сосонках у листопаді 1941 р., у книжці наявні сюжети й про рівненське гетто (його ліквідація). В останньому розділі дослідження М. Гона, про суспільно-політичне життя євреїв Рівного міжвоєнного періоду, міститься інформація та свідчення очевидців про рівненське гетто (Гон, 2018, с. 183-193). У працях автора, присвячених проблематиці Голокосту в Рівному, Рівненщині та Волині, містяться й окремі сюжети про місце

рівненського гетто в нацистських практиках. Зокрема, це кандидатська дисертація, присвячена Голокосту на території Рівненщини (Михальчук, 2014), дослідження про місця вбивств євреїв у м. Рівне, де описано ліквідацію гетто (Михальчук, 2020), а також характеристика становища євреїв в гетто генеральної округи «Волинь-Поділля» (Михальчук, 2017). У спільній монографії Ю. Олійника та О. Завальнюка висвітлено нацистський режим в генеральній округі «Волинь-Поділля» (Олійник Ю., Завальнюк О., 2012), а в дослідженні О. Круглова, А. Уманського та І. Щупака про Голокост в Рейхскомістріаті «Україна» та Губернаторстві «Трансністрія» наведена інформація про існування гетто, зокрема, спогади Г. Гребе про порятунок євреїв під час його ліквідації. (Круглов, А., Уманский, А., Щупак, И., 2016, С. 478-479). Важливими є енциклопедичні видання, зокрема американська енциклопедія гетто та таборів (Encyclopedia of Camps and Ghettos, 2012) та російське видання про Голокост на території СРСР (Холокост на территории СССР, 2011).

Закордонна історіографія проблеми представлена класичним дослідженням про Голокост західноволинських євреїв Шмуеля Спектора (Spector, 1990). Період німецької окупації в рейхскомісаріаті Україна ґрунтовно висвітлено в працях Карела Беркгофа (Беркгоф, 2011) та Венді Лауер (Лауер, 2010). Окремо слід відзначити працю «Мойсей з Рівного» Дугласа Хунеке про рятівника євреїв з рівненського гетто – Германа Гребе (Huneke, 1985).

Джерельну базу становлять документи часів нацистської окупації 1941-1944 рр., що зберігаються в Державному архіві Рівненської області (ДАРО) – Рівненського гебітскомісаріату (ДАРО, Ф.Р-22), Рівненської міської управи (ДАРО, Ф.Р-33) тощо. Важливими в дослідженні стали протоколи допитів з архівно-слідчих справ (АКСів) співучасників злочинів у «вирішенні єврейського питання» в Рівному в архіві управління Служби безпеки України в Рівненській області в м. Рівне (АУ СБУ РО) та у федеральному архіві Німеччини (свідчення німців про вбивства в Сосонках та під час ліквідації гетто) (Barch В 162/2876). Висвітлюють трагедію документальні збірники, мемуари (спогади жертв), зокрема рівнянок В. Барац (Барац, 1993) і Х. Мусман (Мусман, 2019). Важливими стали усно історичні свідчення, які команда Яхад-Ін Унум взяла в мешканця Рівного в 2012 р. (YIU,

Testimony 1416UK). В 2019 р. знято відеофільм «Приречені: історія рівненського гетто» про восьмимісячну історію поневірянь понад 5 тисяч рівненських євреїв (Приречені, 2019).

Мета дослідження – аналіз історії створення та функціонування гетто в Рівному (1941-1942 рр.). На основі історіографічного та джерелознавчого доробку відтворити поневіряння та умови життя бранців гетто.

Результати дослідження. Нацистські плани здійснення Голокосту включали не лише фізичне вбивство жертв, а й їхнє особливе становище. Щодо євреїв застосовувалися заходи антиправового характеру, які перетворювали їх в об'єкт принижень та суспільних ізгоїв. Одним з методів було виокремлення євреїв з-поміж інших місцевих неєврейських жителів та їх сегрегація в замкнених кварталах. Ізоляція та концентрація на локальному обмеженому просторі підкреслювала безправний статус жертв. Такі заходи вживали з розумінням того, що все єврейське населення поступово буде знищене.

Ідея впровадження гетто в Україні належить А. Розенбергу, який на основі польського досвіду ввів таку ж систему на теренах Райху (Лауер, 2010, с. 113). Документально підтверджено існування 442 гетто в Україні (Холокост на території СРСР, 2011, с. 210). Найбільше їх існувало в генеральній окрузі «Волинь-Поділля». Згідно даних американського енциклопедичного видання, в досліджуваному регіоні їх налічувалося 134 (Encyclopedia of Camps and Ghettos, 2012, s. 1322-1508). Однак, співставляючи ці показники з іншими даними, можна стверджувати, що їх кількість сягала близько 150 (Михальчук, 2017, с. 275).

Указ про створення гетто Е. Кох видав 5 вересня 1941 р. (Беркгоф, 2011, с. 78). Через місяць після цього примусові поселення створюються на теренах Рівненщини в Деражно, Костополі, Березно тощо. Згідно з вказівками Е. Коха, у селах з єврейським населенням менше 200 осіб гетто не створювались (Лауер, 2010, с. 114). Тому в міста часто переселяли євреїв, що мешкали в сусідніх селах. Для прикладу, в Мізоч було переселено євреїв з Дерманя (всього 11 сімей – 44 особи), в Аннопіль – євреїв з сіл Довжки, Клепачі, Великий Скніт, Головлі, в Кисилин – євреїв з сіл Озютічі, Холопичи, Твердиня, Юхимівка тощо (Михальчук, 2017, с. 275).

Дослідники виділяють кілька типів/видів гетто – закриті, відкриті, а також змішаного типу. У відкритому гетто можна було виходити на роботу, огороження та стіни могли бути відсутні. Рівненське гетто вважалося відкритим з огляду на те, що євреї мали можливість виходити на роботу (Приречені, 2019). Свідок, якого в 2012 р. опитувала в Рівному команда Яхад-Ін Унум згадував, що навколо гетто не було паркану. На запитання, чи євреї могли виходити з гетто, – дав ствердну відповідь: «виходили кругом, де хотіли – там ходили» і зазначив, що вони просто жили окремо від інших жителів (YIU, Testimony 1416UK).

Очоловав гетто голова юденрату та його заступник – Л. Сухарчук та М. Бергман. Обоє закінчили життя трагічно – вони відмовилися допомагати німцям і покінчили життя самогубством (Encyclopedia of Camps and Ghettos, 2012, s. 1460).

У часовому проміжку переселення євреїв в гетто в різних містах мало свої особливості і могло тривати кілька днів, тижнів чи навіть місяців. В Рівному цей процес затягнувся на кілька місяців. Його почали створювати після розстрілу близько 17,5 тис. рівненських євреїв в Сосонках в листопаді 1941 р. Дата, яку науковці називають початком існування рівненського гетто – грудень 1941 р. (Приречені, 2019). Однак виявлені джерела дозволяють стверджувати, що перші переселення в рівненське гетто розпочалися раніше. Цей процес розпочався ще в листопаді 1941 р., про що свідчить інформація зі «списку жидів, котрі переїхали в жидівську дільницю». Так, єврей В. Ездре звільнив своє приміщення (вул. Німецька, 7) для переселення в гетто 19 листопада 1941 р., а Е. Герш (вул. Герінга, 29) – 22 листопада 1941 р. тощо (ДАРО, Ф.Р-33, оп.7, спр. 403, арк. 203). Загалом процес переселення, згідно документів, від першого до останнього єврея, тривав майже пів року: з 19 листопада 1941 р. (ДАРО, Ф.Р-33, оп. 7, спр. 403, арк. 203) до 6 травня 1942 р. (тоді примусово було переселена сім'я Грабіни) (ДАРО, Ф.Р-22, оп. 1, спр. 19, арк. 11 зв.).

Аналіз списків євреїв, що звільнили свої приміщення та переїхали в гетто, дає можливість констатувати певну хвилеподібність даного процесу. Масово євреї переселялися 1 грудня та 15 грудня 1941 р. (ДАРО, Ф.Р-33, оп.7, спр. 403, арк. 91-91 зв.). В інші дні зафіксована менша інтенсивність переселень, наприклад – 4 грудня 1941 р. (Barch В 162/2876, Вл. 63), 10 січня

1942 р. тощо (ДАРО, Ф.Р-33, оп.7, спр. 403, арк. 238). Однак, не всі євреї поспішали переселятися та продовжували мешкати поза межами гетто. Частина з них, очевидно, мала на це дозвіл від гебітскомісара. Такі винятки інколи дозволялися євреям-спеціалістам, членам юденратів тощо. В зв'язку з цим, бургомістр Рівного повідомляв гебітскомісара, що євреї, які проживають поза межами гетто, будуть переселені до 15 лютого 1942 р. Після цієї дати проживання поза гетто заборонялося всім без винятку. Виникло питання щодо можливості накладення штрафів на євреїв, які мали дозвіл від гебітскомісара проживати поза межами єврейського міського кварталу до 15 лютого 1942 р. включно (ДАРО, Ф.Р-22, оп. 1, спр. 17, арк. 1; Голокост на Рівненщині, 2004, с. 40). Загалом в даному списку йшлося про близько двох десятків євреїв, що мешкали поза межами гетто (ДАРО, Ф.Р-22, оп. 1, спр. 17, арк. 39-39 зв; The Yad Vashem Archiv, М. 52/680, р. 5). Відомо, що після 15 лютого 1942 р., 12 євреїв (передусім лікарі), ще залишалися жити поза межами гетто. Єврейська поліція, за наказом Беєра, зобов'язана була вислати їх в гетто до 20 лютого 1942 р.

Загальним правилом організації гетто було утримування євреїв в найбільш бідних кварталах. Рівненське гетто знаходилося на кількох вулицях (сучасні Дорошенка, Коцюбинського, Пирогова) поміж залізничними коліями та пивзаводом (Гон, 2018, с. 183). Таким чином «гуркіт потягів і залізничних вагонів став супутником життя бранців гетто» (Приречені, 2019).

Неєврейське населення повинно було звільнити свої будинки для євреїв. Серед них – виселені з вул. Золотої рівнянки Л. Шушковська (Данильчук, 2019, с. 49), Г. Зеленко, яка згадувала, що «половину жителів, що жили на лівій стороні, виселили з їхніх будинків, а наша права сторона залишилась» (Данильчук, 2019, с. 43). І навпаки, у звільнені єврейські будівлі вселяли неєврейських жителів та представників влади. Також звільнені єврейські будівлі використовували на господарські потреби. За розповіддю Г. Зеленко, в них влаштовували склади, куди завозили відібрану в євреїв власність (Данильчук, 2019, с. 43). Один зі свідків зазначав, що будинки гетто, які займали «гражданські» і зараз їм належать (YIU, Testimony 1416UK).

Після переселення в гетто, постійно проводилася реєстрація його мешканців. Таким чином, владні структури отримували

важливу інформацію про точну кількість євреїв. Як зазначає М. Айкель, реєстраційні списки дозволяли встановити точну кількість євреїв, їхнього майна, що полегшувало окупаційній владі впровадження подальших антиєврейських заходів (Айкель, 2009, с. 18).

В одному зі своїх наказів, бургомістр Рівного Іван Сав'юк зобов'язав всіх євреїв рівненського гетто 19 березня 1942 р. зареєструватися, якщо цього ще не було зроблено (ДАРО, Ф.Р-22, оп. 1, спр. 19, арк. 4). За результатами реєстрацій різних періодів, кількість жителів гетто стабільно збільшувалася і найбільша їх кількість зафіксована на рівні 5403 чол. Серед них було «затруднених» дорослих та дітей – 4778 чол., «незатруднених» дорослих – 243 чол. (разом – 5021 чол.). Поряд з цим зазначалося 269 зареєстрованих осіб, які загубили хлібні картки та 113 осіб, які не мали хлібних карток. Таким чином, загальна кількість єврейського населення становила 5403 чол. (ДАРО, Ф.Р-33, оп. 8, спр. 42, арк. 3).

Для виживання в гетто, важливо було бути корисним для окупантів. Саме зайнятість на виробництві створювала примарний шанс на можливе виживання. Для цього різними методами євреї намагалися отримати посвідчення робітника (не завжди законними). Як згадує В. Барац, праця в гетто не оплачувалась (Барац, 1993, с. 39). Винагородою для євреїв був сам факт праці на німців. На території гетто були створені майстерні (кравецькі, шевські, білизняні, панчішні тощо). Водночас багато євреїв працювали поза межами на «арійській» стороні (Барац, 1993, с. 56). Працюючи в гетто, В. Барац згадувала: «Очевидно, тільки голод змусив мене і допоміг мені вишивати вечорами, при світлі лампадок (електрики ми були позбавлені). Знайомі дивувалися, як у таких умовах я мала терпіння сидіти і підбирати кольори ниток, щоб візерунок був строкатим, як цього вимагала замовниця» (Барац, 1993, с. 21).

Станом на 10 травня 1942 р. в рівненському гетто з 5200 чол. працюючими були 3747 єврейських чоловіків та жінок (ДАРО, Ф.Р-22, оп. 1, спр. 19, арк. 14). Тобто частка працюючих євреїв становила 72%. Для порівняння, в інших районах Рівненщини (Корецькому, Гоцанському, Рівненському, Олександрійському, Межиріцькому, Тучинському) такий показник становив лише 55% (станом на 1 вересня 1942 р.) (ДАРО, Ф.Р-22, оп. 3, спр. 2, арк. 1).

Крім фізичної праці жертв геноциду, окупанти отримували від них і прями фінансові прибутки. Єврейські робітники змушені були сплачували 20% від зароблених на підприємствах коштів. Вони стали єдиною групою, що сплачувала окремий податок за національність – «жидівський податок» (Михальчук, 2014, с. 10). З 1 липня 1941 р. державні установи та інші підприємства й організації, в яких працювали євреї, повинні були сплачувати 20 % – різницю між ставками заробітної плати і ставками, установленими для «жидів» (ДАРО, Ф.Р-78, оп. 1, спр. 16, арк. 9). Такі інструкції отримали всі установи та підприємства, що «утруднювали в себе жидів», зокрема, в Рівному – електростанція, водогін, броварня, цегельня (ДАРО, Ф.Р-33, оп. 7, спр. 67, арк. 60).

Проведений аналіз бухгалтерських звітів свідчить про місце «жидівського податку» в структурі фінансових надходжень міста. За 1942 р. Рівненська міська управа отримала 391 423,15 рейхкарбованці прибутку від зекономлених на єврейських робітниках грошах. Їх частка серед інших надходжень становила 2,35% при загальних прибутках в 18 126 067,12 рейхкарбованців (ДАРО, Ф.Р-33, оп. 7, спр. 128, арк. 3). Практика наповнення міського бюджету єврейським податком в Рівному існувала до середини липня 1942 р., коли було ліквідовано рівненське гетто. Тоді «жидівський податок», як такий, перестав існувати з причини відсутності робітників, від заробітних плат яких стягувалися відрахування.

Релігійна наруга часто поєднувалася зі знущаннями в трудовій сфері. В. Барац згадувала, як її з іншими євреями змушували прибирати в синагозі взимку 1941 р., де мала розташовуватися майстерня: «У синагозі не було ніякого палива, і ми змушені розтоплювати піч і підтримувати вогонь за допомогою розірваних єврейських молитовників, що валялися на підлозі». У синагозі було настільки холодно, що руки працівниць, що мили підлогу «із обледенілою шматою майже примерзали до підлоги» (Барац, 1993, с. 40).

Євреїв примушували працювати у святий для них день. За розпорядженням ортскомендатури Рівного від 14 серпня 1941 р. всі єврейські підприємства повинні були працювати у суботу (ДАРО, Ф.Р-33, оп. 7, спр. 67, арк. 227) та заборонено торгувати в неділю. А в квітні 1942 р. за розпорядженням німецького бургомістра Рівного,

на примусових роботах, євреї працювали кожної суботи, неділі, та понеділка (ДАРО, Ф.Р-22, оп. 1, спр. 10, арк. 29). Отже, окупанти унеможливили євреям зберігати суботню релігійну традицію.

Маловідома, або невідома сторінка історії рівненського гетто – наявність немісцевих віденських євреїв. Згідно свідчень Г. Пільца, військовий кінорежисер Ф. Антел з Відня в той час перебував у Рівному і займався організацією вільного часу для солдат. У власному театрі він мав кілька євреїв, які були гримерами та виконували технічну роботу. Коли їх арештували, Антел намагався домовитися, щоб їх відпустили, але марно. Німці Шрауз та Бюхлер чули за ґратами віденські пісні, які співали арештовані євреї. В розмові дізналися, що вони приїхали з Відня. Згодом їх розстріляли в Костополі, про що повідомили залізничні службовці (Barch В 162/2876, ВІ. 70-71; Михальчук, 2020, с. 121).

Перебування в гетто було не лише фізичним, а й психологічним випробуванням, де сексуальна наруга теж мала місце. Думка про те, що сексуальні відносини з єврейкою оскверняли арійську расу, не стала ефективним запобіжним заходом для згвалтування. Рівненська єврейка Б. Дойч наголошувала, що над єврейськими жінками знущалися не лише нацисти/німці, а й місцеві жителі, які на її думку, після окупації Рівного отримали можливість помститися євреям, тож «грабували, гвалтували та вбивали стільки, скільки могли». За її спогадами, «навіть чи був якийсь єврейський будинок, який солдати не відвідували, щоб там грабувати і гвалтувати. В одному з випадків, вона наводила приклад сусідки, в якій була мала дитина на руках. Німці її згвалтували, та наказали чекати наступного дня, бо інакше вб'ють. Коли зранку жертві вдалося втекти – окупанти пограбували її дім і сусідні будинки. Як зазначала Б. Дойч – грабів і згвалтування стали повсякденними явищами (The Holocaust (Memorial book of Rivne)). Джерела свідчать про систематичні випадки згвалтування єврейок й на інших окупованих теренах Волині-Поділля (YIU, Testimony 161B).

Загальною ознакою усіх гетто була їхня перенаселеність. Скупчення євреїв у Волинських гетто було 1:59 м² житлової площі (Spector, 1990, s. 128). Це позначалося на санітарному стані. Бургомістр Рівного І. Сав'юк, який часто навідувався в гетто, зазначав, що там велика скупченість і євреї живуть дуже тісно (АУ СБУ РО, спр. 5334, арк. 93 зв.). А в квітні 1942 р. гебітскомісар

ззначав юденрату про нечистоти, що панують в гетто (ДАРО, Ф.Р-22, оп. 1, спр. 19, арк. 5). Керівник санвідділу др. М. Василів 25 грудня 1941 р. звертався до юденрату та керівника міського санітарного відділу Рівненської міської управи, що в «межах жидівської дільниці в Рівному знаходиться одна з Арезинських криниць», тому є надзвичайно важливим для цілого міста підтримка цього району в чистоті. В зв'язку з цим, він просив негайно розробити та вжити заходів для підтримки «якнайбільшої чистоти», особливо стосовно відходів, помийних ям, сміття, чистоти дворів, і т.д. Для цього він просив щодня визначити по вісім робітників-чоловіків (ДАРО, Ф.Р-31, оп. 1, спр. 55, арк. 143).

Занепокоєння антисанітарією в гетто було виправданим. Адже зі звіту др. Шльонськевича для Рівненської міської управи за квітень-травень 1942 р., відомо, що спалахи інфекційних захворювань в будинках рівненського гетто виникли через незадовільний санітарний стан останніх. Було зареєстровано 32 випадки захворювань на висипний тиф, по одному випадку черевного тифу і трахоми, випадки дифтериту, 2 – малярії, 3 – гонорей, 5 – сифілісу. Щоб запобігти подальшому поширенню інфекційних захворювань в будинках гетто, було проведено 450 санітарних і 8 епідеміологічних обстежень, 2 «парених» дезінфекцій, 22 дезінфекції «відвшивлених людей». Також там відкрили «дві публічні вбиральні», планували побудувати ще кілька (Шайкан, 2010, с. 59).

Умови життя євреїв були важкими з огляду на зруйноване в ході бойових дій електро-, та водопостачання. Проблема електропостачання була настільки відчутною, що від цього потерпали й інші відомства. Наприклад, видавництво «Волинь» 16 червня 1942 р. просило міську «електровню» в Рівному не відключати фотолабораторію від електричної сітки, адже проводилися важливі роботи для гебітскомісаріату (ДАРО, Ф.Р-280, оп. 1, спр. 1, арк. 139). Наказом бургомистра рівненське гетто було від'єднано від водо- та електропостачання, через накопичену заборгованість перед електростанцією, яка на вересень 1942 р. становила 147676 рейхкарбованців (ДАРО, Ф.Р.-22, оп. 1, спр. 123, арк. 65). Поданий гебітскомісару список містив 144 прізвища євреїв-боржників (ДАРО, Ф.Р.-22, оп. 1, спр. 123, арк. 69-71). Від нестачі електроенергії потерпали й решта жителів міста, однак вони могли

отримати підключення до електроенергії в разі позитивного рішення заяви, які писали фізичні та юридичні особи (ДАРО, Ф.Р-33, оп. 1, спр. 24, арк. 1-436). У випадку з євреями така практика була неможливою. Таким чином, в рівненському гетто будинки євреїв були відключені від електрики. Хоча траплялися поодинокі випадки, коли електропостачання не відключали, бо там раніше проживали українці. Про такий приклад згадувала В. Барац. Щоб не видати себе та сім'ю, вони були змушені закривати вікна (Барац, 1993, с. 48).

Згадуючи про сутужний матеріальний стан євреїв в гетто, слід зазначити, що туди євреї потрапляли де-факто пограбованими, адже неможливо було забрати з собою все майно. Крім того, були накази власноруч віддати своє майно. Іншим аспектом антиєврейських заходів стало продовольче питання. У листопаді 1941 р. Гітлер на таємній нараді у Східній Пруссії прийняв рішення про створення штучного голоду в Україні задля зменшення кількості споживачів с/г продукції в регіоні (Советская Украина в годы Великой отечественной войны, 1980, с. 348). Ще в жовтні 1941 р. адміністрація Райхскомісаріату погодилась, що місцеве населення, крім етнічних німців, не повинно споживати понад 1000 г хліба та 10-50 г м'яса на тиждень. Остаточні інструкції по даному питанню були затверджені в лютому 1942 р. (Беркгоф, 2011, с. 173). Відповідно до наказів Е. Коха, євреї отримували їжу лише за її наявності (Лауер, 2010, с. 169). Тому, в таких умовах норми розподілу продовольства між неєврейським населенням та євреями були дискримінаційними. Наприклад, євреї отримували половину продуктів від I групи, тобто прирівнювалися до малолітніх дітей до 14 р. непрацюючого населення (50 г м'яса, 750 г хліба, 100 г різних продуктів, цукру не отримували, 1000 г картоплі, 1000 ярини). Натомість діти працюючого (неєврейського) населення утримували продукти харчування по II категорії. До I групи харчування могли входити лише ті євреї, що працювали для єврейської ради. В II групу входили члени єврейської ради, а євреї, котрі працювали на німецькі установи отримували III групу (ДАРО, Ф.Р-37, оп.1, спр. 31, арк. 75). Однак таких були одиниці.

В таких умовах євреям було досить складно задовольнити щоденну потребу організму у калоріях. Через недоїдання ускладнилося становище євреїв-робітників. Якщо хлібна норма працюючого єврея на Волині коливалася від 250 до 300 г на день, а

їх дітям – 100-150 г., то після концентрації в гетто – 100-150 г на одного робочого і менше 100 г для інших груп (Spector, 1990, s. 130-131). Тобто калорійність харчування становила 520-780 кал, а в період гетто – 260-390 кал., коли для фізичної праці по 10 годин на добу необхідно було спожити 4500 кал. (Spector, 1990, s. 131). Реальна калорійність виявиться ще меншою, адже хліб в той час випікали низької якості. Відомо, що за наказом Рівненського гебітскомісара змінювався склад компонентів хліба, коли замість пшениці використовували гречку, ячмінь, просо (Олійник Ю., Завальнюк О., 2012, с. 122). У важких умовах опинилися єврейські діти, які мали право на 100-150 г хліба, а в період гетто – вдвічі менше (Spector, 1990, s. 130-131). В. Барац, перебуваючи в гетто, зазначала, що можливість відволіктись від гнітючих думок про голод їй давала постійна занятість, яка приглушувала відчуття голоду (Барац, 1993, с. 21). Однак, існували й такі євреї, в яких не було можливості отримати навіть мінімальну норму. За даними юденрату на 3 січня 1942 р., в рівненському гетто було видано 5021 хлібна картка. Однак у тому ж поданні зазначалося, що крім них ще були 269 зареєстрованих осіб, які згубили свої хлібні картки, а також 113 осіб, які взагалі хлібних карток не мали (ДАРО, Ф.Р-33, оп. 8, спр. 42, арк. 2). Отже, ці євреї не могли претендувати на харчування і залишалися без засобів на існування.

Ліквідація рівненського гетто відбувалася в ніч з 13 на 14 липня 1942 р. Близько 5 тис. рівненських євреїв вагонами вивезли в м. Костопіль, де розстріляли. Ліквідація всіх гетто в рейхскомісаріаті «Україна» відбувалася згідно розпорядження рейхсфюрера СС Г. Гімmlера (Холокост на території ССР, 2011, с. 213).

Одним зі свідків трагедії став управитель німецької будівельної фірми Йозеф Юнг – Г. Гребе, якому вдалося врятувати близько 150 євреїв. Він зазначав, що есесівці та українські поліцейські вломлювалися в єврейські будинки, а у деяких випадках застосовували ручні гранати (Круглов, А., Уманский, А., Щупак, И., 2016, с. 478). Через поспіх вигнання жертв з їхніх домівок, в багатьох приміщеннях у ліжках залишалися малі діти. За свідченнями Гребе, дорогою до потягу, що вивозив євреїв в Костопіль, жінки несли на руках своїх мертвих дітей, діти за руки і за ноги тягли своїх мертвих батьків. На вулицях лежали десятки

трупів різного віку і обох статей. Біля рогу одного з будинків лежало немовля із розбитим черепом, вдягнуте лише у маленьку сорочку. Кров та мозок дитини були розбризкані на стіні дому (Бердз, 2017, с. 194).

Поліцейський С. Мархуненко, який з колегами по службі виганяв євреїв із будинків гетто, зазначав, що в ту ніч він із товаришами бив жертв, зокрема прикладом (АУ СБУ РО, спр. 2656, арк. 18-19; Михальчук, 2020, с. 120). Інший поліцейський М. Міськов, який конвоював жертв, зазначав, що євреїв, яких не вивезли в Костопіль, помістили в школу Сінкевича і у в'язницю, але подальша їхня доля його не була відома (АУ СБУ РО, спр. 18444, арк. 20). Після ліквідації гетто влаштовувалися облави на втікачів. Спійманих євреїв звозили на вул. Білу і там розстрілювали (Encyclopedia of Camps and Ghettos, 2012).

Відомі факти порятунку євреїв з рівненського гетто. Х. Мусман згадувала про Г. Гуз з родиною, яка зуміла втекти з гетто влітку 1942 р. у Здолбунів. Там Голда знайшла спеціаліста, який виправив в паспорті дочки прізвище Гуз на Гузовську і підробив іншу інформацію (Мусман, 2019, с. 34). Серед врятованих безпосередньо з гетто – близько 150 євреїв, яких вдалося вивести Г. Гребе (Huneke, 1985), матір і доньку Барац вдалося врятувати Я. Сухенко (Барац, 1993) та ін.

Пам'ятник жертвам гетто в Рівному було відкрито 13 грудня 2019 р. за ініціативи ГО «Мнемоніка» на розі вулиць Соборна-Дорошенка (на місці, де був вхід в гетто). Меморіальний знак являє собою напівзруйновану стіну з менорою у вікні. Поруч – валіза, як символ примусового переселення. На таблиці, припасованій до стіни, закарбований текст: «На цьому місці знаходився в'їзд у гетто – місце примусового утримання євреїв м. Рівне в час його окупації нацистською Німеччиною. Впродовж грудня 1941 – середини липня 1942 рр. у ньому поневірялося понад 5 тис. людей (з поміж них 1300 – дітей). Нацисти вивезли їх потягом до м. Костопіль, де безжалісно розстріляли. Рівняни пам'ятають».

Висновки. Заходи антиправового характеру, що здійснювалися над євреями в роки Голокосту планомірно вели до позбавлення життя жертв. Одним з таких етапів стала сегрегація євреїв в окремих кварталах – гетто. Перебування в ньому було не лише фізичним, а й психологічним випробуванням. Євреїв ізолювали від зовнішнього

світу, а заборона контактів з місцевим населенням знижувала шанси на порятунок. Рівненське гетто існувало з кінця 1941 р. до середини липня 1942 р., після чого його мешканців вивезено та вбито в м. Костопіль. Офіційно в столиці рейхскомісаріату Україна – м. Рівне «єврейське питання було вирішене».

Перспективи майбутніх розвідок теми можуть актуалізувати проблему порівняння становища євреїв рівненського гетто з місцями примусового утримання, розташованих в інших адміністративних утвореннях окупованої України; аналіз поведінки місцевих неєврейських жителів та їхнє ставлення до жертв Голокосту, які опинилися в гетто; висвітлення стратегій порятунку та опору, які застосовували євреї, щоб вижити.

Подяка. Висловлюю вдячність членам редакційної колегії журналу та рецензентам за конструктивні зауваження та побажання, спрямовані на покращення якості статті; уряду Франції за можливість працювати над науковими дослідженнями в якості стипендіата уряду Франції в 2022 р.; науковій установі Яхад-Ін Унум (Париж) за надану можливість опрацювати усно-історичні джерела Голокосту, акумульовані в цій науково-дослідній інституції.

Фінансування. Автор використовував джерела французької установи Яхад-ін Унум під час реалізації теми наукового проєкту, фінансованого урядом Франції в 2022 р.

Джерела та література

Айкель, М. (2009). Способствуя проведению Холокоста: органы местного управления в оккупированной немцами Центральной и Восточной Украине. Голокост і сучасність, 1, С. 9-26.

АУ СБУ РО, спр. 18444.

АУ СБУ РО, спр. 2656.

АУ СБУ РО, спр. 5334.

Барац, В. (1993). Бегство от судьбы. Воспоминание о геноциде евреев на Украине во время Второй мировой войны. М.: Арт-Бизнес-Центр, 148 с.

Бердз, Дж. (2017). Голокост у Рівному: масове вбивство в Сосонках, листопад 1941 р. Рівне: Волинські береги, 157 с.

Беркгоф, К. (2011). Жнива розпачу: життя і смерть в Україні під нацистською владою. К.: Критика, 454 с.

Гон, М. (2018). Rowne: обриси зниклого міста. Рівне: Волинські береги, 196 с.

Голокост на Рівненщині: документи і матеріали (2004) / упоряд. М. Гон. Дніпропетровськ: Центр «Ткума»; Запоріжжя: Прем'єр, 120 с.

Данильчук, Г. (2019). Рівне у долях його мешканців. Книга 2. Рівне: ПП «Формат-А», 256 с.

ДАРО, Ф.Р-22, оп. 1, спр. 10.

ДАРО, Ф.Р-22, оп. 1, спр. 17.

ДАРО, Ф.Р-22, оп. 1, спр. 19.

ДАРО, Ф.Р-22, оп. 1, спр. 123.

ДАРО, Ф.Р-22, оп. 3, спр. 2.

ДАРО, Ф.Р-31, оп. 1, спр. 55.

ДАРО, Ф.Р-33, оп. 1, спр. 24.

ДАРО, Ф.Р-33, оп. 7, спр. 67.

ДАРО, Ф.Р-33, оп. 7, спр. 128.

ДАРО, Ф.Р-33, оп.7, спр. 403.

ДАРО, Ф.Р-33, оп. 8, спр. 42.

ДАРО, Ф.Р-37, оп.1, спр. 31.

ДАРО, Ф.Р-78, оп. 1, спр. 16.

ДАРО, Ф.Р-280, оп. 1, спр. 1.

Круглов, А., Уманский, А., Щупак, И. (2016). Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина», Губернаторство «Транснистрия». Днипро: Украинский институт изучения Холокоста «Ткума»; ЧП «Лири ЛТД», 478.

Лауер, В. (2010). Творення нацистської імперії та Голокост в Україні. К.: Зовнішторгвидав України; Укр. центр вивч. іст. Голокосту, 368 с.

Михальчук, Р. (2014). Голокост на території Рівненщини під час нацистської окупації (1941–1944 рр.). Автореф. дис. канд. іст. наук. Острог, 20 с.

Михальчук, Р. (2017). Становище євреїв в гетто генеральної округи «Волинь-Поділля». Наука, освіта, суспільство очима молодих: Матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих науковців. Рівне: РВВ РДГУ, С. 275-276.

Михальчук, Р. (2020). Шрами на тілі міста: місця вбивств євреїв у м. Рівне під час Голокосту. Місто: історія, культура, суспільство. К.: Інст. історії України НАН України, Київський нац. ун. імені Тараса Шевченка, 9, С. 105–125.

Мусман, Х. (2019). Місто моє розстріляне. Рівне: Волинські обереги, 132 с.

Олійник Ю., Завальнюк О. (2012). Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941–1944 рр.). Хмельницький : Поліграфіст-2, 320 с.

Приречені: історія рівненського гетто (2019). Фільм. URL: https://www.youtube.com/watch?v=j0aM7U5O0DU&ab_channel=MNEMONICS%3Amemorypolicycenter

Советская Украина в годы Великой отечественной войны 1941-1945. Документы и материалы в трех томах. Том 1. Украинская ССР в первый период Великой Отечественной войны (22 июня 1941 г. – 18 ноября 1942 г.) (1980). Составители: Д.Ф. Григорович, К.М. Архипенко, П.Я. Добровольский и пр. К.: Наукова думка, 552 с.

Холокост на территории СССР: энциклопедия (2011) / гл. ред. И. Альтман. 2-е изд., испр. и доп. М.: Рос. полит. энциклопедия (РОССПЭН): Научно-просветительный центр «Холокост», 1143 с.

Шайкан, В. (2010). Повсякденне життя у роки німецької окупації, 1941–1944. К.: Вид. ПП. Н. Брехуненко, 80 с.

Barch B 162/2876, Bl. 63.

Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945: Ghettos in German-Occupied Eastern Europe. (2012). Rowne. Washington: Indiana University Press. Vol. 2, 1461.

Huncke, D. (1985). The Moses of Rovno: The Stirring Story of Fritz Graebe, a German Christian Who Risked His Life to Lead Hundreds of Jews to Safety During the Holocaust. New York: Dodd, Mead, 208 p.

Spector, S. (1990). The Holocaust of Volhynian Jews. 1941 – 1944. Jerusalem, 383 p.

The Holocaust (Memorial book of Rivne). URL: <https://www.jewishgen.org/vizkor/rovno/rov514.html>

The Yad Vashem Archiv (Israei, Jerusalem). M. 52/680. List of Jews in Rivne who lived outside the Rivne Ghetto, 17–20 February 1942.

YIU, Testimony 1416UK. Rivne.

YIU, Testimony 161B. Brest.

References

Aikel, M. (2009). Sposobstvuiia provedenyiu Kholokosta: orhany mestnoho upravleniia v okupyrovannoii nemtsamy Tsentralnoi y Vostochnoi Ukrainy. Holokost i suchasnist, 1, S. 9-26.

AU SBU RO, spr. 18444.

AU SBU RO, spr. 2656.

AU SBU RO, spr. 5334.

Barats, V. (1993). Behstvo ot sudby. Vospomynanye o henotsyde evreev na Ukrainy vo vremia Vtoroi myrovvoi voiny. M.: Art-Byznes-Tsentr, 148 s.

Berdz, Dzh. (2017). Holokost u Rivnomu: masove vbyvstvo v Sosonkakh, lystopad 1941 r. Rivne: Volynski oberehy, 157 s.

Berkhof, K. (2011). Zhnyva rozpachu: zhyttia i smert v Ukraini pid natsytskoiu vladoiu. K.: Krytyka, 454 s.

Hon, M. (2018). Rowne: obrysy znykloho mista. Rivne: Volynski oberehy, 196 s.

Holokost na Rivnenshchyni: dokumenty i materialy (2004) / uporiad. M. Hon. Dnipropetrovsk: Tsentr «Tkuma»; Zaporizhzhia: Premier, 120 s.

Danylchuk, H. (2019). Rivne u doliakh yoho meshkantsiv. Knyha 2. Rivne: PP «Format-A», 256 s.

DARO, F.R-22, op. 1, spr. 10.

DARO, F.R-22, op. 1, spr. 17.

DARO, F.R-22, op. 1, spr. 19.

DARO, F.R-22, op. 1, spr. 123.

DARO, F.R-22, op. 3, spr. 2.

DARO, F.R-31, op. 1, spr. 55.

DARO, F.R-33, op. 1, spr. 24.

DARO, F.R-33, op. 7, spr. 67.

DARO, F.R-33, op. 7, spr. 128.

DARO, F.R-33, op.7, spr. 403.

DARO, F.R-33, op. 8, spr. 42.

DARO, F.R-37, op.1, spr. 31.

DARO, F.R-78, op. 1, spr. 16.

DARO, F.R-280, op. 1, spr. 1.

Kruhlov, A., Umanskyi, A., Shchupak, Y. (2016). Kholokost v Ukrainy: Reikhskomysaryat «Ukrayna», Hubernatorstvo «Transnystryia». Dnypro: Ukrainyskyi ynstitut yzuchenya Kholokosta «Tkuma»; ChP «Lyra LTD», 478.

Lauer, V. (2010). Tvorennia natsystskoi imperii ta Holokost v Ukraini. K.: Zovnishtorhvydav Ukrainy; Ukr. tsestr vyvch. ist. Holokostu, 368 s.

Mykhalchuk, R. (2014). Holokost na terytorii Rivnenshchyny pid chas natsystskoi okupatsii (1941–1944 rr.). Avtoref. dys. kand. ist. nauk. Ostroh, 20 s.

Mykhalchuk, R. (2017). Stanovyshche yevreiv v hetto heneralnoi okruhy «Volyn-Podillia». Nauka, osvita, suspilstvo ochyma molodykh: Materialy X Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii studentiv ta molodykh naukotsiv. Rivne: RVV RDHU, S. 275-276.

Mykhalchuk, R. (2020). Shramy na tili mista: mistsia vbyvstv yevreiv u m. Rivne pid chas Holokostu. Misto: istoriia, kultura, suspilstvo. K.: Inst. istorii Ukrainy NAN Ukrainy, Kyivskyi nats. un. imeni Tarasa Shevchenka, 9, S. 105–125.

Musman, Kh. (2019). Misto moie rozstriliane. Rivne: Volynski oberehy, 132 s.

Oliinyk Yu., Zavalniuk O. (2012). Natsystskyi okupatsiinyi rezhy m v heneralnii okruzi «Volyn–Podillia» (1941–1944 rr.). Khmelnytskyi : Polihrafist-2, 320 s.

Pryrecheni: istoriia rivnenskoho hetto (2019). Film. URL: https://www.youtube.com/watch?v=j0aM7U5O0DU&ab_channel=MNEMONIC_S%3Amemorypolicycenter

Sovetskaia Ukrainy v hody Velykoi otechestvennoi voiny 1941-1945. Dokumenty y materyaly v trekh tomakh. Tom 1. Ukrainskaia SSR v pervyi peryod Velykoi Otechestvennoi voiny (22 iyunia 1941 h. – 18 noiabria 1942 h.)

(1980). Sostavytely: D.F. Hryhorovych, K.M. Arkhynenko, P.Ia. Dobrovolskyi y pr. K.: Naukova dumka, 552 s.

Kholokost na terrytoryy SSSR: entsyklopedyia (2011) / hl. red. Y. Altman. 2-e yzd., uspr. y dop. M.: Ros. polyt. entsyklopedyia (ROSSPIeN): Nauchno-prosvytytelnyi tsentr «Kholokost», 1143 s.

Shaikan, V. (2010). Povsiakdenne zhyttia u roky nimetskoï okupatsii, 1941–1944. K.: Vyd. PP. N. Brekhunenko, 80 s.

Barch B 162/2876, Bl. 63.

Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945: Ghettos in German-Occupied Eastern Europe. (2012). Rowne. Washington: Indiana University Press. Vol. 2, 1461.

Huneke, D. (1985). The Moses of Rovno: The Stirring Story of Fritz Graebe, a German Christian Who Risked His Life to Lead Hundreds of Jews to Safety During the Holocaust. New York: Dodd, Mead, 208 s.

Spector, S. (1990). The Holocaust of Volhynian Jews. 1941 – 1944. Jerusalem, 383 s.

The Holocaust (Memorial book of Rivne). URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/rovnno/rov514.html>

The Yad Vashem Archiv (Israei, Jerusalem). M. 52/680. List of Jews in Rivne who lived outside the Rivne Ghetto, 17–20 February 1942.

YIU, Testimony 1416UK. Rivne.

YIU, Testimony 161B. Brest.

Mychalchuk R. ESTABLISHMENT AND FUNCTIONING OF RIVNE GHETTO

Abstract

The purpose of the research is to analyze the history of the establishment and functioning of the ghetto in Rivne (1941-1942) and, based on the analysis of historiography and sources, to reconstruct the suffering and living conditions of ghetto prisoners. ***The research methodology*** is based on the principles of historicism, objectivity, and multifactorial analysis. The research uses general scientific and special historical methods, including the methods of scientific criticism, oral history, and archival heuristics. ***Scientific novelty.*** This article is the first specialized scientific study in the Ukrainian historiography on the establishment and functioning of Rivne ghetto. The research was performed based on the analysis of archival data (Ukrainian and foreign), in particular of those materials that have been introduced into scientific circulation for the first time. ***Conclusions.*** The implementation of the Holocaust necessitated the use of anti-Semitic measures, including the segregation of Jews in certain places – ghettos. Rivne ghetto existed for about eight months from the end of 1941 to the middle of July 1942. It was the open-type ghetto, from where Jews could go to work. The prisoners of the ghetto were the Jews who managed to escape the

execution of about 17.5 thousand Rivne Jews in Sosonky forest in November 1941. At different times, the number of Jews in the ghetto was different. The biggest number of more than 5.4 thousand was before the liquidation of the ghetto on July 13-14, 1942. Then, the Holocaust victims were taken to Kostopil and shot. Local police collaborators also took part in this criminal act. Being in the ghetto caused both physical and psychological suffering to the victims. When being relocated to the ghetto, the Jews could not take their belongings with them, as their property had already been confiscated, and government officials and locals had moved into their abandoned homes. The registration was carried out in order to obtain information on the exact number of Jews, which facilitated the implementation of further anti-Jewish steps. The characteristic features of living in the ghetto were overpopulation, hunger, cold, unsanitary conditions, physical, psychological and sexual abuse. Jews had to work hard. Labor discrimination was often combined with religious discrimination when they were forced to work on holy days. This work gave them only a ghostly chance of survival.

Key words: Holocaust, Rivne, ghetto, Volhynia-Podolia, anti-Semitism, memoirs, oral history.

Mychalczuk R. STWORZENIE I FUNKCJONOWANIE RÓWIEŃSKIEGO GETTA

Strzeszczenie

*Celem badania jest analiza historii stworzenia i funkcjonowania getta w Równem (1941-1942); na podstawie badań historiograficznych oraz źródłowych rekonstruować trudne warunki życia mieszkańców getta. **Metodologia** opiera się na zasadach historyzmu oraz obiektywności. Badanie jest zrealizowane dzięki wykorzystaniu ogólnonaukowych i specjalnych metod historycznych. Wykorzystano metody krytyki naukowej, historii mówionej, heurystyki archiwalnej. **Nowość naukowa.** W ukraińskiej historiografii po raz pierwszy zostało opublikowane osobne badanie naukowe dotyczące analizy stworzenia oraz funkcjonowania rówieńskiego getta. **Wnioski.** Realizacja Holocaustu determinowała potrzebę stosowania zasobów antysemitycznych, w szczególności segregacji Żydów w oddzielnych kwartałach – getcie. Getto rówieńskie istniało blisko ośmiu miesięcy, od końca 1941 r. do połowy lipca 1942 r. Pobyt w nim był wyzwaniem tak fizycznym, jak i psychologicznym (przeludnienie, głód, chłód, warunki antysanitarne, przemoc fizyczna, psychologiczna oraz seksualna).*

Słowa kluczowe: Holocaust, Równe, getto, Wołyń-Podole, antysemityzm, wspomnienia, historia mówiona.

Статтю надіслано до редколегії 04.04.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 18.04.2022 р.